शास्त्री द्वितीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

वेणीसंहारनाम नाटकस्य श्लोक व्याख्या।

"तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥"

श्लोकोऽयं [illegible] नारायण [illegible] उपराजे (?) [illegible] वेणी संहार नाम नाटकस्य प्रथमाङ्कात् उद्धृतो [illegible]। [illegible] (युधिष्ठिरः) [illegible] भीमसेनः कथयति यत् - गुरुः नृपसभायां [illegible] दृष्ट्वा, चिरं व्याधैः सह वने उषितं दृष्ट्वापि मयि खिन्ने, कुरुषु तु अद्यापि खेदं न करोति।

अन्वयः - गुरुः नृपसदसि तथाभूतां पाञ्चालतनयां दृष्ट्वा, वने वल्कलधरैः व्याधैः सार्धं सुचिरं उषितं (दृष्ट्वा), विराटस्य आवासे अनुचितारम्भनिभृतं स्थितं (दृष्ट्वा) मयि खिन्ने अद्यापि खेदं भजति न कुरुषु।

व्याख्या - गुरुः = ज्येष्ठो भ्राता युधिष्ठिरः, नृपसदसि = राजसभायाम्, तथाभूतां = तादृशीं, दुःशासनेन [illegible] पाञ्चालतनयां - पाञ्चालराजस्य = द्रुपदस्य तनयां = दुहितरं द्रौपदीम् दृष्ट्वा = अवलोक्य वने = विपिने वल्कलधरैः = चीरधारिभिः (व्याधैः) व्याधैः = आखेटकैः सार्धं सुचिरं = चिरकालम् उषितं = निवसितं दृष्ट्वा विराटस्य = विराटनृपतेः आवासे = निवासस्थाने अनुचितारम्भनिभृतं = अनुपयुक्तकार्ये, एकान्ते [illegible] स्थितं दृष्ट्वा = अवलोक्य मयि = भीमसेने खिन्ने = दुःखिते अद्यापि = अधुनापि खेदं भजति = दुःखं प्राप्नोति। कुरुषु = कौरवेषु अद्यापि खेदं न करोति - यैः वयं ईदृशीं दशां प्रापिताः इत्याशयः। अत्र शिखरिणी वृत्तम् - तल्लक्षणम् -

"रसैः रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी।"

इति

उपेन्द्र झा
5/8/20
व्या० प्रा० साहित्य
रा० उ० सं० महावि०
[illegible]

शास्त्री प्रथम खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

अभिज्ञान शाकुन्तलम् नाम नाटकस्य श्लोक व्याख्या ।

(नीवाराः शुककोटरार्भकमुखभ्रष्टास्तरूणामधः
प्रस्निग्धाः क्वचिदिङ्गुदीफलभिदः सूच्यन्त एवोपलाः ।
विश्वासोपगमादभिन्नगतयः शब्दं सहन्ते मृगा-
स्तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिष्यन्दरेखाङ्किताः ॥

प्रस्तुतोऽयं श्लोकः अस्माकं प्रथमशास्त्रस्य पुस्तकात् उद्धृतः । कविकुल दिवाकरेण, संस्कृत साहित्येऽपि सुप्रसिद्ध अमूल्यकल्पनाशीलेन महाकविना कालिदासेन विरचितस्य अभिज्ञानशाकुन्तलम् नाम नाटकस्य प्रथमाङ्कात् उद्धृतोऽस्ति । श्लोकेऽस्मिन् मृगानुसरणं कुर्वन् दुष्यन्तः महर्षेः कण्वस्य आश्रमपार्श्वे गतवान् वैखानसेन मृगयाविरत मारणं निवारितः, धार्मिक सत्कार ग्रहणार्थमाश्रमं प्रविशन् राजा दुष्यन्तः तत्र एव उपवन अतीव तपोवनस्येति पूर्वं कथयति आश्रम वैशिष्ट्यं वर्णयति -

तरूणाम् अधः शुककोटरार्भक मुखभ्रष्टाः नीवाराः, क्वचित् इङ्गुदीफलभिदः प्रस्निग्धाः उपलाः एव सूच्यन्ते, विश्वासोपगमात् अभिन्नगतयः मृगाः शब्दं सहन्ते, तोयाधारपथाश्च वल्कलशिखानिष्यन्दरेखाङ्किताः सन्ति ।

तरूणां = वृक्षाणां अधः = नीचैः शुकाः = पक्षिविशेषाः तेषां ये कोटरार्भकाः = कोटरस्थाः शिशवः तेषां मुखेभ्यः = आननेभ्यः भ्रष्टाः = निपतिताः नीवाराः धान्यविशेषाः सन्ति, क्वचित् = कस्मिंश्चित् स्थाने इङ्गुदी = तापसतरुः तेषां फलानि भिन्दन्ति = विदारयन्ति तैलानि धारणाय कुर्वन्ति इति, अतएव प्रस्निग्धाः = चिक्कणाः उपलाः = प्रस्तराः एव सूच्यन्ते = प्रकाश्यन्ते । अत्रास्माकं कोऽपि कश्चित्-तीति विश्वासोपगमात् = विश्वासलाभात् न = नहि भिन्नाः = परिवर्तिताः गतयः = गमनानि येषां ते अभिन्नगतयः = भयेन रहिताः गमनशीलाः मृगाः = हरिणाः शब्दं सहन्ते = आकर्णयन्ति, उद्विग्ना नैव भवन्तीति । तोयाधाराः = जलाशयास्तेषां पथाः = मार्गाः जलाशय पन्थानश्च वल्कलानां = तरुत्वचा कृतिवस्त्राणां शिखाः = अग्रभागाः तेभ्यः निष्यन्दाभिः = निःसृताभिः रेखाभिः = जल रेखाभिः अङ्किताः = चिह्निताः सन्ति । एवम्प्रकारेण कोऽपि ज्ञायते एवमाश्रमोऽस्ति तपोवनस्येति ।

अत्र तपोवनस्याभोगे नीवारादीनां हेतुत्वात् काव्यलिङ्गम् — "हेतोर्वाक्य पदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते" इति लक्षणात् । किञ्चाश्रमाभोगे नीवारादीनां हेतुत्वात् अनुमानालङ्कारः । आश्रमस्य स्वभाववर्णनात् स्वभावोक्तिश्चेति काव्यलिङ्गानुमान स्वभावोक्त्यादीनां सङ्करः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् - "सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्दूलविक्रीडितम्" इति लक्षणात् ।

उपेन्द्र झा
6/8/20
शास्त्री प्रथम साहित्य
राम ना॰ उ॰ महाविद्यालय
पुरुलिया

शास्त्री तृतीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

अलङ्कार विवेचनम्

सा० द० दर्पण दशम परिच्छेदः

संसृष्टिरलङ्कारयोः विवेचनम्।

'मिथोऽनपेक्षयैतेषां स्थितिः संसृष्टिरुच्यते।' पूर्वेऽस्मिन् कक्षायां वर्णितानाम् अनुप्रासोपमादीनाम् अलङ्काराणां परस्परं नैरपेक्ष्येण अवस्थानं संसृष्टिरलङ्कारः। परस्परं पार्थक्येन तिल तण्डुल न्यायेन स्थायमानानाम् अलङ्काराणाम् एकस्मिन् पद्ये वाक्ये वा एकाश्रयेन सदा संसृष्टिर्नाम अलङ्कार इत्यर्थः।

उदाहरणं यथा-

'देवः पायादपायान्नः स्मेरेन्दीवरलोचनः।
संसारध्वान्तविध्वंसहंसः कंसनिषूदनः॥'

अत्र पायादपायादिति यमकम् 'ध्वान्त विध्वंस' इत्यत्र धकारयोरनेकधा सकृत साम्यात् छेकानुप्रासः, एवं ध्वंस हंस कंस इत्यत्र अन्त्यानुप्रासः, 'संसार' इत्यादौ वृत्त्यनुप्रासश्च। इत्येतेषां शब्दालङ्काराणां मिथोऽनपेक्षत्वेन अवस्थानात् संसृष्टिः। द्वितीयपादे एकागता लुप्तोपमा, द्वितीयार्धे च श्रीकृष्णे हंसत्वारोपस्य संसारे ध्वान्तारोप कारणमिति अश्लिष्ट शब्दनिबन्धनं केवलं परम्परितरूपकम्। उभयोः यमकानुप्रासयोः उपमारूपकयोश्च शब्दार्थालङ्कारयोः मिथोऽनपेक्षया अवस्थानात् शब्दार्थालङ्कार संसृष्टिः।

उपेन्द्र झा
6/8/20
व्या० प्रा० साहित्य
रा० उ० सं० महावि०
कुरसेला, पूर्णियाँ